

Будкін В.С.*

СВІТОВА КРИЗА ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

В останні 15 – 20 років перед початком сучасної економічної кризи відбулися серйозні зрушення в міжнародному поділі праці (МПП). Після краху колоніальної системи в 50 – 60-х роках й до середини 80 –х років минулого століття характерні особливості МПП визначалися двома головними рисами. Насамперед, безроздільно панувала міжкраїнна вертикальна спеціалізація по лінії «Північ – Південь». Найбільш яскравим прикладом її міжнародно – правового оформлення стали Ломейські конвенції 1975 р. та наступних років, які шляхом надання великій групі колишніх колоній преференцій щодо доступу їх аграрної продукції на ринок ЄС фактично закріпили поділ на економічно розвинутий сектор світової економіки та сектор нових вільних держав із аграрно – сировинним господарським потенціалом. Як це не парадоксально, цьому сприяла й політика «Нового міжнародного економічного порядку», проголошеного на 6-й спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН 1974 року, яка передбачала підвищення цін на продукцію гірничо–видобувної промисловості та сільського господарства країн, що розвиваються, й тим самим стимулювала закріплення за ними спеціалізацію саме на цих напрямках експорту й на імпорті готової продукції з високоіндустріальних держав.

Внаслідок закріплення такого розколу на два сектори міжнародного поділу праці в його складі в цей період переважала чітко виражена міжгалузєва спеціалізація між великими групами більш та менш економічно розвинутих країн. Неспроможність країн «Півдня» продукувати необхідні засоби виробництва та більш-менш технологічні предмети споживання сприяли домінуванню у взаємних відносинах цих секторів предметної міждержавної спеціалізації, коли ці країни ввозили з Європи, Північної Америки та Японії машини, устаткування, автомобілі, холодильники та іншу повністю готову продукцію.

З цієї глобальної схеми випадали СРСР та інші держави так званого «соціалістичного табору», які з високою часткою автаркічності від світового господарства створювали власну систему поділу праці між собою. У своїх відносинах з «несоціалістичними» країнами вони більше використовували міжгалузєву спеціалізацію, але дворівневого типу. З країнами НАТО та ЄС йшлося про обмін сировинно – енергетичних товарів на не підпадаючу під заборону в умовах «холодної війни» продукцію середньотехнологічного гатунку, а з країнами Азії, Африки та Латинської Америки – про обмін машинобудівної та військової продукції на традиційні товари їх сировинного експорту.

Поступово в міжнародному поділі праці відбуваються певні зміни, а з середини 80–х років вони набувають якісного характеру - спочатку в тій його частині, яка базувалася на економіці ринкового типу. В 90–х роках такі ж зміни поширюються й на всю групу постсоціалістичних держав, які також почали перебудову командно-адміністративної системи господарювання на ринкових засадах.

Головна особливість цих змін – значне розширення міжнародної вертикальної спеціалізації в межах ТНК. Лише за 90–і роки кількість зарубіжних філіалів таких корпорацій зросла в 4,7 разів.[1]. Існування зазначеної вертикальної спеціалізації можна проілюструвати на прикладі корпорації Інтел. Найбільш складні компоненти її продукції

* доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України

випускаються на 9 підприємствах США, разом з тим з 11 підприємств по складанню кінцевої продукції лише два розташовані на території цієї країни (вочевидь вони розраховані на задоволення місцевих потреб). Інші ж складальні підприємства цієї корпорації розташовані за принципом обслуговування різних регіонів – з них 3 дислоковані у Малайзії, по 2 – в Китаї, Коста – Ріці та на Філіпінах. На базі аутсорсінгу цим філіалам передавався випуск компонентів середнього та низького технологічного рівня, а найбільш складні вузли та деталі постачалися з американських підприємств. Така ж політика використання міжнародної вертикальної спеціалізації в межах єдиного господарського комплексу ТНК здійснюється корпораціями Тошиба, Самсунг, Філіпс, Моторола тощо.

На процес посилення вертикальної спеціалізації зараз звертає увагу багато дослідників світового господарства. Так, І.П.Фамінський підкреслює, що сучасний розвиток менш економічно розвинутих держав відбувається насамперед завдяки переносу до них капіталу ТНК. «США ввозять товари, які вироблені з більш низькими витратами в інших країнах, в тому числі й у філіалах американських ТНК... Це дозволяє американським компаніям зосередитися на виробництві найбільш складних, наукоємних товарів та послуг», - підкреслює В.Б.Супян з Інституту США і Канади РАН [2].

Внаслідок посилення вертикальної спеціалізації серед двох основних видів МПП на цьому етапі посилювалася роль внутрішньогалузевої спеціалізації (насамперед у виробництві комп'ютерів, машин та устаткування, побутової техніки тощо) за рахунок переважавшої на попередньому етапі міжгалузевої спеціалізації. Серед форм міжнародного поділу праці прискореними темпами зростала подетальна спеціалізація в машинобудівній, легкій та деяких інших галузях промисловості. Також розширюється стимульована ТНК сітка міждержавних технологічних ланцюжків у нафтохімічній, алюмінієвій, металургійній індустрії, що веде до зростання питомої ваги постадійної (технологічної) спеціалізації. Ці форми також тіснять домінуючу раніше предметну спеціалізацію.

Крім впливу ТНК поглибленню міжнародного поділу праці сприяло поширення в світі інтеграційних процесів. Значення інтеграції для інтенсифікації міжнародної спеціалізації виробництва мало двоїсту природу. Насамперед в межах самих інтеграційних утворень (це було особливо помітно в найбільш розвинутому з них - Європейському Союзі) поступово зменшувався бар'єрний ефект економічних кордонів, аж до його практично повного усунення на вищих етапах інтеграції. Уніфікація в межах таких утворень національних економічних та правових норм господарської діяльності сприяла розгортанню кооперації між виробниками різних країн або ж створювала більш сприятливі умови для спеціалізації розташованих в декількох державах структурних підрозділів ТНК. Не менше значення мав й процес вкорінення в інтегрований господарський простір філіалів корпорацій з інших регіонів світу – ці підрозділи ТНК перетворювалися у внутрішні суб'єкти господарської діяльності з усіма пільгами порівняно із можливостями доступу на інтегрований ринок відповідних суб'єктів ззовні. В цьому контексті дуже прикметною була підвищена активність в 90-х роках минулого століття американських, японських, південнокорейських ТНК щодо створення або купівлі вже існуючих підприємств автомобільної промисловості Чехії та Польщі, фармацевтичних, Угорщини тощо, на початкових етапах ринкових перетворень в Центральній Європі відносно невеликі витрати на придбання таких об'єктів ставали ще більш вигідними, враховуючи майбутній вступ цих держав до ЄС.

І.Валлерстайн при аналізі міжнародного поділу праці обґрунтував виділення «серцевинних зон» (core zones) та «периферійних зон» (peripheral zones) світового господарства, між якими існують специфічні «напівпериферійні зони» (semi-peripheral zones) [3]. Із підвищенням економічного рівня нових індустріальних держав, Індії й особливо Китаю вони вийшли з «периферійних зон» й перейшли не лише до «напівпериферійних зон», але

до тієї її частини, яка з економічної (а КНР, Індія, Бразилія як великі країни – й з політичної) точки зору безпосередньо примикає до країн «серцевинних зон». Тим самим суттєво розширилася сфера функціонування міжнародного горизонтального поділу праці – масова передача цій групі держав виробництва середньотехнологічної (в деяких випадках – й високотехнологічної) продукції разом із власним розвитком спеціалізованої в міжнародних масштабах промисловості вивела їх із попередніх параметрів схеми «Північ – Південь», яка, однак, збереглася для більшості країн Африки, багатьох латиноамериканських та азіатських держав. Зазначена група країн зберегла широку міжгалузеву спеціалізацію (наприклад, в експорті Бразилії та Індії високою є частка сільськогосподарських товарів, а в імпорті – продукції машинобудівної, хімічної, металургійної промисловості). Але все ж найбільш динамічним в останні роки у цих країнах був той експортно-імпортний сектор, який пов'язаний із внутрішньогалузевою спеціалізацією. Так, КНР своїми поставками комплектуючих до автомобілебудування США повністю окупає імпорт продукції американського автопрому.

Сучасна позиція постсоціалістичних країн Центральної Європи після їх підготовки та вступу до ЄС повністю співпадає із позиціонуванням інших, (насамперед, більш економічно слабких) членів цього інтеграційного об'єднання щодо участі в МПП всередині та ззовні Європейського Союзу. Посилюється їх участь у внутрішньогалузевій спеціалізації всередині єдиного господарського простору (зокрема завдяки переносу до них трудомістких стадій виробничого процесу з найбільш економічно розвинутих країн ЄС із високим рівнем оплати праці), фактично вони включилися у схему відносин «Північ – Південь» із слаборозвиненими країнами інших континентів. Напроти тому пострадянські держави зберігають старий, залишений від часів СРСР тип участі в МПП. У відносинах з країнами інших регіонів переважає міжгалузєва спеціалізація – поставки енергоносіїв та сировини (Росія, Казахстан, Азербайджан) або напівфабрикатів (Україна) в обмін на готову високо – та середньотехнологічну продукцію з американських та європейських ТНК, харчові товари та вироби легкої промисловості КНР та інших нових індустріальних держав. Певне розширення подетальної спеціалізації пов'язане переважним чином із поставками на експорт – необхідністю, наприклад, доведення продукції суднобудівної промисловості України до рівня конкурентоздатності на світовому ринку за рахунок її комплектації імпортованими приладами та високотехнологічними вузлами.

Що ж стосується поділу праці між національними народногосподарськими комплексами в самому регіоні СНД, то після п'ятнадцяти років існування незалежних держав МПП між ними в своїх основних рисах у подобився малоефективному його функціонуванню в колишній Раді Економічної Взаємодопомоги соціалістичних держав. Як і тоді переважає міжгалузєва спеціалізація (домінує обмін енергоресурсів на промислову продукцію, сировинні та сільськогосподарські товари), всі сподівання на широкомасштабну кооперацію виробництва на базі міждержавної подетальної та технологічної спеціалізації (численні рішення вищих органів СНД про відновлення та розвиток кооперативних зв'язків у автомобілебудуванні, виробництві сільськогосподарської техніки, металургії тощо) не були втілені в життя внаслідок розходження політичних та економічних інтересів між членами цієї організації, а також орієнтації на отримання більш високотехнологічних комплектуючих із світового ринку. Більш – менш стабільною є подетальна спеціалізація між російськими та білоруськими підприємствами, в галузі ракетобудування між Росією та Україною, технологічна (постадійна) спеціалізація у нафтохімічній та алюмінієвій промисловості.

Другий етап розвитку міжнародного поділу праці після II-ої світової війни вочевидь закінчився у 2008 році внаслідок докорінної зміни ситуації у глобальному економічному середовищі після виникнення світової кризи. Можна передбачити, що в майбутньому

подальший розвиток МПП може піти за двома альтернативними сценаріями – відкритому (як це було до останнього часу), або закритому. Вибір одного з них буде залежати від співвідношення сил між транснаціональними корпораціями та державами, або їх інтеграційними об'єднаннями.

Суто економічні причини (насамперед, різке падіння прибутків як наслідок погіршення кон'юнктури на світовому ринку) штовхатиме ТНК на розширення попередньої практики переносу виробництва в країни з низькою оплатою праці та багатими сировинними ресурсами. В цьому випадку, як й на другому етапі МПП, в світі розширюватиметься сфера дії внутрішньогалузевої, подетальної та постадійної спеціалізації. Досвід попередніх глобальних криз свідчить про їх безальтернативний вплив на суттєве або навіть докорінне підвищення технологічного рівня виробництва, системи його функціонування та розвитку. Але реальні можливості переходу до такого вищого рівня для держав із різним рівнем технологій та менеджменту не є однаковими. Наздоганяючий тип розвитку більшості країн світу, навіть їх найбільш динамічної групи БРІК (Бразилія, Росія, Індія та Китай) обмежує їх ресурсні (людського капіталу, фінансів, інформаційної складової тощо) спроможності вийти на рівень того якісно нового рівня економічної діяльності, який на шляхах виходу з кризи ймовірно буде досягнутий ТНК. Російський дослідник В.Клінов зокрема вказує на те, що для менш розвинутих країн передові технології недосяжні внаслідок «їх дороговизни» [4]. З наведеного вище можна зробити висновок, що за ТНК й в нових умовах залишиться виробництво високотехнологічних товарів тепер вже майбутнього покоління, наслідком чого при даному сценарію розвитку МПП буде збереження поділу на спеціалізацію в сфері більш високих технологій в групі «серцевинних держав», де дислокується переважна частина ТНК, та на середньо – й низькотехнологічному (вже за майбутніми параметрами оцінки) виробництві в країнах «напівпериферії» та «периферії» Фактично в цьому випадку збережеться той тип МПП, який був характерний для другого етапу його розвитку.

Інший сценарій розвитку може бути більш пов'язаним із загостренням внутрішньополітичного становища передових держав, зокрема із неминучим зростанням в них безробіття й намаганням пом'якшити відповідну соціальну напруженість з боку владних структур цих країн. Взагалі при попередніх кризах обов'язково виникали тенденції до закриття національних економік, до пропаганди орієнтації на купівлю виробів власних продуцентів, до їх посиленої державної підтримки. Вже напередодні сучасної глобальної кризи, при зниженні конкурентоздатності «серцевинних країн» порівняно з Китаєм та «новими індустріальними державами» в Європі поширюються ідеї «економічного патріотизму», первісним автором яких був депутат Національних зборів Франції Б.Карейон. Його аргументація базувалася на зведенні такого патріотизму «до суспільної політики» [5], тобто підтримки державою таких настроїв у суспільстві, які розраховані на домінування вітчизняного виробника й споживання саме його товарів. Обмежування пропозицій цього автора лише територією Франції викликало негативну реакцію з боку представників інших країн ЄС, які вказували на їх повну невідповідність засадам економічної діяльності в межах спільного господарського простору. Але ймовірність поширення ідей «економічного патріотизму» під впливом ударів глобальної кризи цілком реальна, при цьому не лише на рівні окремих держав, але й у ширшому аспекті – в межах інтеграційних об'єднань. Є й конкретні приклади впровадження зазначених ідей на практиці. Так, президент Франції Н.Саркозі на початку 2009 року пообіцяв виділити допомогу автомобільним компаніям цієї країни у розмірі 3 млрд. євро (близько 3,8 млрд. доларів) за умови, що вони не будуть переносити виробництво в інші країни [6]. Щоправда, ця ініціатива викликала супротив інших членів ЄС, але лише стосовно даного учасника інтеграційного

співтовариства, а не можливості спільного застосування такого протекціоністського заходу по відношенню до інших регіонів світу.

Намагання забезпечити часткове «закриття» економічних кордонів для транснаціональних корпорацій з метою протидії їх політиці перенесення виробництва за межі окремих країн та їх союзів безперечно посилюватиметься із поглибленням глобальної кризи, при цьому не стільки шляхом прямого адміністративного обмеження, скільки за «французькою» моделлю створення альтернативної прибутковості на власній території порівняно із розміщенням філіалів ТНК в інших країнах. Звісно, що абсолютно «непатріотичні» за своєю природою корпорації будуть всіляко протидіяти цим намаганням державної влади або керівництва інтеграційних союзів. Тому в кожному випадку вибір «закритої» або «відкритої» участі в МПП буде залежати від можливостей національних або наднаціональних органів приборкати безмірну жагу ТНК до прибутків.

Можливе поширення «закритого» типу міжнародного поділу праці призведе до часткового повернення ситуації в світовому господарстві до параметрів перших років післявоєнного розвитку. Локалізація всього виробничого процесу в межах національного або інтегрованого господарського організму сприятиме випуску саме в них повністю готової продукції, а це прямий шлях до посилення предметної спеціалізації. Це ж стосується співвідношення внутрішньогалузевої та міжгалузевої спеціалізації – передові держави зосередять в себе випуск своїми транснаціональними компаніями експортних товарів найвищого технологічного рівня, який на практиці найбільш ефективно використовується насамперед у сфері інформатики, різних підгалузях машинобудування, складній побутовій техніці тощо. Саме ці товари будуть обмінюватися на сировину та напівфабрикати гірничовидобувної, металургійної промисловості, продукцію сільського господарства країн «периферії» та «напівпериферії».

Є певна різниця у наслідках можливого поширення «закритого» типу МПП для цих двох груп країн. «Периферійні» країни в жодному випадку не зможуть вийти за межі схеми «обмін сировини на готову продукцію», тому вплив обох типів міжнародного поділу праці для них фактично співпадатиме. Інша справа – країни «напівпериферії», до яких відноситься й Україна. «Закритість» економік найбільш розвинутих держав може вести лише до консервації їх переважно напівфабрикатної участі в МПП, до неможливості посилити свою участь у міждержавній кооперації виробництва. Тому лише «відкритий» тип міжнародного поділу праці сприятиме раціоналізації їх включення до світогосподарських процесів та більш швидкому виходу із сучасної складної економічної ситуації.

Література:

1. Максимова М. Проблемы стабильности мировой экономики.// Мировая экономика и международные отношения (МЭиМО), 2004, №9
2. Фаминский И.П. Мировое хозяйство: динамика, структура производства, мировые товарные рынки. Москва: Магистр, 2007; Супян В. США и Россия: мирохозяйственные позиции и перспективы экономических отношений. // МЭиМО, 2008, №7. С.17.
3. Wallerstein I. Patterns and Perspectives of the Capitalist World – Economy// In: P.R.Viotti, M.V.Kauppi(Eds). International Relations Theory. Allyn and Bacon, 1986.
4. Клинов В. Мировая экономика: прогноз до 2050г. // Вопросы экономики, 2008, №5.
5. Клинова М. Новый «экономический патриотизм» в Европе: хорошо забытое старое?// МЭиМО, 2008, №4.
6. Факти, 2009, 3 березня.